УДК 94 (477.8) «1895 – 1917»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-55-96-105

The activities of the orthodox clergy in Volyn at the end of the 19th – beginning of the 20th century (based on materials from the Volyn diocesan gazette)

Yaroslav P. Tsetsyk
National University of Water and Environmental Engineering
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: slavatsetsik@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2527-2155
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019

Ihor I. Vynnychenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor (Ukraine)
email: ingvar80@ukr.net
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3709-5528
Web of Science ResearcherID: www.webofscience.com/wos/author/record/HTQ-1060-2023
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58066971600

Abstract.

The purpose of the study *is to analyze the characteristics of the activities of the Orthodox clergy in Volyn on the basis of materials published in the Volyn Diocesan Gazette; to identify the reasons for the negative attitude toward Protestants and Roman Catholics; to highlight the role of deans (blagochynnyi) in exercising control over the activities of the parish clergy; to trace the relationships between parish priests and psalmists; to characterize the clergy's attitude toward the revolutionary events of 1905; and to examine the specifics of relations with Orthodox Czech colonists.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific principles, scholarly approaches, and special and general research methods, the key ones being the comparative-historical, problem-chronological, and historical-typological methods. Considerable attention is paid to the use of content analysis, which made it possible to objectively analyze materials from the periodical press.* ***The scientific novelty*** *lies in the fact that, on the basis of reports and memoranda of the clergy of the Russian Orthodox Church, the author analyzes the specifics of the activities of the Orthodox clergy in Volyn during the studied period, their relations with parishioners, the causes of conflict situations among representatives of the clergy, and their attitudes toward people of other faiths and denominations.* ***Conclusions.*** *The activities of the Russian Orthodox Church in the Ukrainian lands, including Volyn, in the late nineteenth and early twentieth centuries were ambiguous, which is reflected in a number of documents from the period under study. One of the most important and objective sources for studying various aspects of the activities of the Orthodox clergy in Volyn, as well as for highlighting the supervisory functions of deans, are their reports and memoranda on the situation in the deanery districts, since these documents formed the basis of the characteristics of the diocese sent to the Synod. A separate group of documents consists of priests' reports on the situation in Czech colonies and the attitude of Orthodox Czechs toward church services. In the documents of the consistory, not only the general condition of the deanery district was analyzed, but also whether church documentation and archives were properly maintained; both the positive and negative aspects of the activities of parish priests were described in detail. Particular attention should be paid to materials that highlight the negative aspects of the activities of certain priests and the punishments imposed on them by the diocesan authorities. Given the polyethnic composition of Volyn's population and the presence of representatives of various confessions in the region, considerable attention is paid to issues of relations with them.*

Keywords: *diocese, dean (blagochynnyi), priest, parishioners, church rites, Roman Catholics, Protestants, Catholic priest (ksiondz), Volyn.*

Діяльність православного духовенства на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Волинських єпархіальних відомостей)

Ярослав Цецик
Національний університет водного господарства та природокористування
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: slavatsetsik@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2527-2155
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57851561700
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019

Ігор Винниченко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
кандидат географічних наук, доцент (Україна)
email: ingvar80@ukr.net
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3709-5528
Web of Science ResearcherID: www.webofscience.com/wos/author/record/HTQ-1060-2023
Scopus Autor ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58066971600

Анотація.

Мета дослідження – *на основі матеріалів, опублікованих у Волинських єпархіальних відомостях, проаналізувати особливості діяльності православного духовенства на Волині; з'ясувати причини негативного ставлення до протестантів та римо-католиків; відобразити роль благочинних у здійсненні контролю за діяльністю парафіяльного кліру; простежити взаємовідносини між парафіяльними священниками та псаломщиками; охарактеризувати ставлення духовенства до революційних подій 1905 р.; дослідити особливості взаємовідносин з православними колоністами-чехами.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових принципів, наукових підходів, спеціальних та загальних методів дослідження, ключовими з яких стали порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та історико-типологічний. Значна увага приділена застосуванню контент-аналізу, що дозволило об'єктивно проаналізувати матеріали періодичної преси.* ***Наукова новизна*** *полягає у тому, що автором на основі звітів і рапортів кліру РПЦ проаналізовано специфіку діяльності православного духовенства на Волині у досліджений період, їхні взаємовідносини з парафіянами, причини виникнення конфліктних ситуацій між представниками кліру, та ставлення до іновірців та інославців.* ***Висновки.*** *Діяльність Російської православної церкви на українських землях, у тому числі й на Волині, наприкінці XIX – на початку XX ст. була неоднозначною, що відображено у ряді документів досліджуваного періоду. Одним із важливих та об'єктивних джерел для дослідження різних напрямів діяльності православного духовенства на Волині, а також висвітлення контролюючих функцій благочинних є їхні звіти та рапорти про ситуацію в благочинних округах, адже саме ці документи були основою характеристики єпархії, що надсилалася до Синоду. Окрему групу документів складають рапорти священників про ситуацію у чеських колоніях, ставлення православних чехів до богослужінь. У документах консисторії аналізувався не лише загальний стан благочинного округу, а й також чи правильно велася церковна документація й архіви, детально характеризувалися як позитивні, так і негативні сторони діяльності парафіяльних священників. Особливої уваги заслуговують матеріали, що висвітлюють негативні сторони діяльності окремих священників та покарань, які до них застосовувалися з боку керівництва єпархії. Враховуючи поліетнічний склад населення Волині та наявність у регіоні представників різних конфесій, значну увагу приділено питанням взаємовідносин з ними.*

Ключові слова: *єпархія, благочинний, священник, парафіяни, треби, римо-католики, протестанти, ксьондз, Волинь.*

Постановка проблеми. Об'єктивне висвітлення діяльності православного духовенства на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. створює умови для розуміння особливостей суспільно-політичного розвитку регіону у досліджуваний період та ролі у цьому кліру РПЦ. Рапорти за звіти благочинних і священників дають змогу детально проаналізувати всі напрями діяльності православного духовенства, з'ясувати, які стягнення накладалися на священників за невиконання своїх посадових обов'язків. Розуміючи, що у регіоні значний вплив мали римо-католики та протестанти клір РПЦ відслідковував їхню діяльність та робив усе можливе, щоб їх дискредитувати. Ще однією проблемою з якою зіштовхнулося православне духовенство на Волині було «охолодження» частини парафіян до богослужінь, насамперед у містах. Окреме

питання, яке заслуговувало на увагу, – взаємовідносини між священниками та парафіянами, адже деякі з них перебували у стані конфронтації, що негативно позначалося на іміджі православної церкви. Щорічні звіти благочинних були основою для характеристики єпархії, зі свого боку кожен благочинний був зобов'язаний двічі на рік об'їжджати округ, контролюючи ведення церковно-парафіяльної документації та виконання священниками своїх прямих обов'язків. Наприкінці XIX ст. більшість чеських колоністів на Волині прийняли православ'я, але після цього серед них спостерігався занепад релігійності.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база дослідження визначена метою та завданнями, об'єктивний аналіз яких створює умови для неупередженого дослідження, аналізу та висвітлення поставленої проблеми. З цією метою автором проаналізовано комплекс матеріалів, опублікованих на сторінках офіційного пресового органу РПЦ на Волині «Волинських єпархіальних відомостей» та враховано, що всі публікації проходили цензуру, а частина з них носила тенденційний характер.

Вплив та роль РПЦ у суспільно-політичному та державному житті на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., а також симптоми кризових явищ у ній, з'ясовано Ю. Хитровською (Хитровська, 2017). Значний обсяг матеріалу про структуру, ключові напрями діяльності православного духовенства на Україні, роль благочинних у виконанні контролюючих функцій досліджено О. М. Кошелем (Кошель, 2022). Регламентування дозвілля кліру РПЦ, а також контроль за ними детально охарактеризовано В. С. Таційнко (Таційнко, 2017а). Розвиток церковно-православного руху на українських землях, його роль у русифікаторських процесах, участь у створенні Союзу російського народу проаналізовано Н. А. Шип [Шип, 1995]. Про участь православного духовенства у формуванні мережі осередків чорносотенців на Волині на початку XX ст. йдеться у статті О. Мельничука, Я. Цецика та Ю. Олексіна (Мельничук, Цецик & Олексін, 2023).

Мета статті. У запропонованому дослідженні автори поставили за мету на основі матеріалів офіційного релігійного видання та наукових праць висвітлити ключові напрями діяльності православного кліру на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. російська православна церква (РПЦ) на українських землях, зокрема на Правобережній Україні, на Волині, й надалі зберігала значний вплив на населення, а також відігравала важливу роль у загальнодержавних справах. Вагомість РПЦ у суспільно-політичному житті регіону визначалася як її духовним авторитетом, так і економічною могутністю православно-церковної організації. Водночас наприкінці XIX ст. виявлено ряд негативних явищ, які, як засвідчили подальші події на початку XX ст., були симптомами значних кризових явищ у православній церкві (Хитровська, 2017, с. 20).

На початку XX ст. в Україні було дев'ять єпархій, кожну з яких очолював єпархіальний архієрей або єпископ. Керівництво єпархією міг здійснювати лише представник чорного духовенства-монашества, котрий був випускником духовної академії. Єпископ розглядався як головний наставник і опікун православ'я в єпархії: він призначав священників та церковнослужителів, мав право карати їх за провини, а також володів повною адміністративною, економічною та судовою владою щодо підпорядкованого духовенства. Він ніс відповідальність за стан моралі та віри, очолював духовний суд. Свої адміністративні та судові обов'язки архієрей здійснював за допомогою духовної консисторії, члени якої призначалися особисто ним і затверджувалися Синодом (Кошель, 2022, с. 98–99).

Владика здійснював нагляд за всіма духовними школами єпархії, а також здійснював контроль за викладанням Закону Божого у світських школах. У його підпорядкуванні перебували й церковно-парафіяльні школи. Згідно з духовним регламентом він був зобов'язаний не менше ніж раз на рік об'їжджати свою єпархію й регулярно представляти Синоду як «річні звіти, так і донесення про особливо важливі справи» (Кошель, 2022, с. 99).

Зі свого боку єпархії поділялися на благочинні округи. Відповідно до встановлених правил й обов'язків благочинний зобов'язаний двічі на рік об'їжджати свій округ, здійснюючи перевірку ведення метричних книг та іншої церковно-парафіяльної документації, також він виконував обов'язки цензора щодо проповідей священників. Він щорічно доповідав владиці про стан страв у парафіях свого округу, чисельність парафіян, про стягнення, накладені на духовенство, тощо. У благочинних були списки всіх священників та церковнослужителів свого округу, в яких знаходилася детальна інформація не лише про них, а й про членів їхніх сімей. Щорічні звіти благочинних перед консисторією та владиками ставали основою характеристики стану єпархії, яка надсилалася до Синоду. Кожен благочинний щороку наглядав у середньому за 20 церквами. Дев'ять єпископів та шістнадцять вікаріїв в українських губерніях на початку XX ст. у своєму підпорядкуванні мали близько 500 благочинних, у тому числі на Волині – 63, які, по суті, в своїх округах були господарями. Хоча й вони також перебували під повним контролем архіреїв (Кошель, 2022, с. 101–102).

Благочинний першого округу Рівненського повіту протоієрей А. Теодорович у звіті за 1905 р. висвітлив чисельність парафій та кількість храмів в окрузі, акцентував увагу на тому, що ним упродовж звітного періоду відвідано всі храми, а деякі – двічі й тричі. Усі вони знаходилися в «пристойному стані, належному порядку й чистоті відповідній святині». Також позитивно оцінено стан ведення церковної документації, метричних книг та описів церковного майна (Отчет, 1906, с. 107).

Щодо православного кліру, то в окрузі на «штатній службі перебувало» 2 протоієрея і 27 священників, заштатних священнослужителів було 3, з них 1 протоієрей та 2 священники. У всіх парафіях округу богослужіння відбувалися регулярно, всі треби для парафіян як у церквах, так і будинках «здійснювалися безупинно та своєчасно (Отчет, 1906, с. 108–109).

У досліджуваний період чітко регламентувалася не лише професійна сфера діяльності духовенства, а й до дрібниць обумовлювалося проведення ним вільного часу. Дозвілля кліриків було не лише суттєво обмеженим, а й також перебувало під пильним контролем церковної адміністрації. Серед головних заборон були тютюнопаління, гра в карти, вживання алкоголю, танці, що суперечило духовному сану. Священникам ні під час дружніх зустрічей, ні при відвідувані парафіян заборонялося зловживати спиртним, навіть не можна було допускати помірного вживання вина. Щодо гри в карти, то її теж забороняли, оскільки вона часто «переходила у звичку, викликала азарт, відволікала від прямих обов'язків» (Таціенко, 2017a, с. 95). Так, благочинний Новоград-Волинського благочинного міського округу, характеризуючи сімейне життя та побут духовенства за 1904 р., зазначав, що життя одних мало чим відрізнялося від світського. В інших членів кліру «домашня обстановка та позаслужбові відносини носили більш відповідний духовному чину відбиток». Взаємовідносини між кліром не «всюди були нормальними, помітний недолік щирості у ставленні молодших до старших і зайва підозрілість причетників, що настоятелі їх ображають та обділяють» (Изь отчетов, 1906b, с. 150).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед парафіяльного духовенства гостро постало питання стосовно отримання плати за здійснення треб. Ще у 1873 р. затверджено джерела утримання парафіяльного духовенства. Серед них зберігалися й плати за треби, хоча у більшості це сприймалося негативно духовенством (Таціенко, 2017b, с. 106). Це обумовлювалося тією обставиною, що священники вважали принизливим після завершення того чи іншого обряду протягувати руку, щоб отримати винагороду, у результаті могли звучати закиди: «Дере з живого і з мертвого». Адже це завдавало удару по авторитету священника, ставило його в залежність від парафіян та обмежувало свободу дій. Але й відмовитися від цього клір був не в змозі у зв'язку з тим, що це – важлива стаття їхнього прибутку (Таціенко, 2017b, с. 106).

У різних губерніях плата за треби могла відрізнятися. Станом на початок XX ст. вінчання у середньому оцінювалося у 5 крб, поховання – 3 крб, хрещення – 50 коп. Проте досить часто їхня вартість була зависокою. А парафіяни неодноразово скаржилися на священників за те, що вони вимагали непосильні «побори за треби» (Таціенко, 2017 b, с. 106).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. клір РПЦ й надалі продовжував зберігати значні впливи. Однак ситуація була не простою. Владики здійснювали контроль да діяльністю духовенства в єпархії, до того ж значну частину цих повноважень ними делеговано благочинним, які під час об'їзду благочинного округу здійснювали контроль за діяльністю парафіяльних священників, а їхні щорічні звіти були характеристикою стану єпархії. Одним із питань, яке неодноразово призводило до конфліктів між парафіянами й священниками – питання щодо плати за треби, частина парафіян вважали їх завищеними.

Важливу роль у дослідженні внутрішньої ситуації у РПЦ на Волині відіграє аналіз щорічних звітів благочинних, в яких детально охарактеризовано стан справ у їхньому окрузі. У своїх звітах благочинні висвітлювали практично всі сторони діяльності православного кліру в регіоні. Особлива увага приділялася характеристиці морального стану духовенства.

Так, у звіті благочинного другого округу Кременецького повіту акцентувалася увага лише на позитивних сторонах діяльності священників вверіного йому округу та на пожертвуванні парафіянами с. Вербовців понад 1000 крб на придбання церковного начиння (Изь отчетов, 1906a, с. 124–125).

Благочинний Кременецького міського благочинного округу відзначив негативні сторони діяльності священників І. Рибчинського та Третьякова. Так, зазначалося, що І. Рибчинський підбурював селян с. Янковець, щоб вони позивалися з священником Червинським, а діяльність Третякова призвела до того, що селяни с. Лішня перестали відвідувати церкву. Окремо зауважено, що псаломщики в окрузі взагалі не займалися самоосвітою, хоча мали «вдосталь вільного часу». Вчителі Закону Божого частини шкіл, що перебували у підпорядкування Міністерства народної освіти, «заявляють, що ставлення до них вчителів цих шкіл під впливом колишнього інспектора І. Я. Радецького значно змінилося в гіршу сторону» (Изь отчетов, 1906a, с. 125). У 5-му благочинному окрузі Кременецького повіту спосіб життя та поведінка окремих

представників кліру не завжди відповідали їхньому духовному званню. Зокрема, священник Кушлинської парафії постійно сперечався з парафіянами (Изь отчетов, 1906c, с. 175).

У звіті за 1904 р. благочинний Дубенського міського округу наголошував на недбалому ставленні священника Ільїнської церкви м. Дубна П. Корневича до своїх обов'язків, якого після розслідування відсторонили від роботи у церковнопарафіяльній школі (Изь отчетов, 1906b, с. 150).

В Острозі також були «сумні непорозуміння … між членами соборного причту». Натомість у Старокостянтиновському міському окрузі взаємовідносини між священниками й парафіянами будувалися на довірі та взаємоповазі. Нарікання за плату за треби з боку парафіян були відсутніми. Єдиним інцидентом у 1904 р. стало усунення керівництвом єпархії церковного старости Миропольського за його «неповагу, грубість і користолюбство від займаної посади» (Изь отчетов, 1906b, с. 150).

Священника с. Капустина М. Гвоздиковського (Заславський повіт) також покарано за неналежне ведення церковного та парафіяльного діловодства. Щодо взаємовідносин парафіяльних священників і псаломщиків, то цікава інформація знаходиться у звіті благочинного 4-го округу Овруцького повіту. У більшості парафій між ними підтримувалися дружні взаємовідносини. Лише там, де священниками були колишні псаломщики, вони «вимагають від своїх псаломщиків особливої до себе поваги, а псаломщики, знаючи, що їхні настоятелі не так давно були такими ж псаломщиками, необхідної до них поваги не виявляли», зокрема, у селах Копища та Хочине (Изь отчетов, 1906c, с. 175–177).

Благочинний 3-го округу Старокостянтинівського повіту акцентував увагу на тому, що в окремих парафіях богослужбові журнали велися, але більшість причтів вважали їх ведення для себе «зайвим і обтяжливим». Також у кожній парафії було декілька осіб, вороже налаштованих проти духовенства, які протидіяли «благим намірам і розпорядженням пастирів», особливо якщо вони діяли «під керівництвом світської влади і буржуазії вороже налаштованих проти духовенства». Як приклад, наводили події у Шибенській парафії, коли підрядчику Черкасову за будівництво храму заплатили більше ніж домовлено, без погодженням зі священником. Одним із підбурювачів до таких дій був місцевий народний учитель А. Корнійчук, який неодноразово підбурював писати скарги на священника І. Бояковського (Изь отчетов, 1906d, с. 225–226).

Окремі вчителі народних училищ, що перебували у підпорядкуванні Міністерства народної освіти, подавали негативний приклад селянам, а саме: «ухиляючись від виконання релігійних обов'язків – ходіння в церкву, сповідання тощо». Наприклад, вказували вчителя А. Корнійчука, який негативно впливав не лише на учнів, а й на парафіян (Изь отчетов, 1906d, с. 226–227).

Зі свого боку благочинний першого округу Ковельського повіту акцентував увагу на тому, що значну частину парафіяльних священників у 1904 р. господарські турботи відволікали від виконання прямих обов'язків. У зв'язку з цим вони не лише не займалися самоосвітою, не лише не готували нових проповідей, але й проведення самих богослужінь у них відходило на другий план (Изь отчетов, 1906d, с. 227). У першому благочинному окрузі Володимир-Волинського повіту невиправним по службі виявився священник Ізовської парафії, в якого були значні незгоди з парафіянами, у результаті чого вони відмовилися у нього сповідатися й «говіли по сусіднім парафіям» (Изь отчетов, 1906d, с. 229).

Характеризуючи моральний стан духовенства за 1905 р. благочинний першого округу Рівненського повіту акцентував увагу, що всі священнослужителі, виконуючи «свої пастирські обов'язки, були обережні та справні», поводили себе відповідно до свого звання, за винятком одного, а саме: священника села Дюксин І. Триліска. Він був «норовливий, зарозумілий і не вживався з парафіянами», заявив про себе невиконанням своїх прямих обов'язків та вимаганням. У результаті проведеного розслідування у червні 1905 р. його визнали винним та оштрафували, а також винесли «сувору догану з занесенням у послужний список» (Отчет, 1906, с. 109).

Намісник Почаївської Лаври архімандрит Амвросій стверджував, що підвідомчі йому жіночі монастирі у 1905 р. «процвітали як у духовному, так і зовнішньому житті». Передбачені єпископом Антонієм заходи щодо покращення порядку та богослужінь в обителях «ними засвоєні й духовне життя цілком зміцнилося». Окремо відзначено ті монастирі, які він вважав найкращими, та звернув увагу й на те, що у Корецькому жіночому монастирі у 1905 р. завершено будівництво нової дзвіниці (Его Преосвященству, 1906, с. 148–149).

Отже, як бачимо аналіз звітів та рапортів благочинних дає змогу детально з'ясувати позитивні та негативні сторони діяльності парафіяльних священників РПЦ на Волині у досліджуваний період. Важливим для об'єктивного дослідження цих процесів є те, що благочинні у своїх рапортах висвітлювали не лише позитивні сторони діяльності священників та монастирів, а й акцентували увагу на порушеннях та конфліктах, що були у середовищі православного кліру. Це дозволяє констатувати, що у середовищі РПЦ виникали конфліктні ситуації, а певна частина

кліру не у повному обсязі виконувала свої прямі обов'язки та притягувалася за це до відповідальності, що й відображено у низці звітів благочинних. Це свідчить, що у самій РПЦ почали проглядатися тенденції до виникнення кризових явищ, досить часто спричинених саме діяльністю православного кліру.

Православна церква приділяла значну увагу аналізу ситуації з іновірцями та інославцями, адже у досліджуваний період у регіоні їх чисельність зростала, а частина православних змінювала конфесійну належність. Так, у звіті благочинного другого округу Житомирського повіту зазначалося, що інославці та іновірці не завжди прихильно ставилися до «православних та їхніх духовних керівників». Вони використовували зручні нагоди, щоб пропагувати своє віровчення, сприяючи «посоромленню православної віри та духовенства». Аналогічна ситуація спостерігалася й у першому благочинному окрузі Житомирського повіту, а саме в Черняхові, «де баптисти мають значний і небезпечний вплив на релігійно-моральне життя населення». Беручи з них приклад, частина православних почали байдуже ставитися до церковних настанов та не дотримувалися постів. Частина селян із навколишніх сіл у святкові та недільні дні працювали на городах чи їздили на базар торгувати. Натомість у другому благочинному окрузі Дубенського повіту впродовж 1904 р. жодних протистоянь із протестантами не виникало (Изь отчетов, 1906d, с. 223–225).

У першому благочинному окрузі Луцького повіту у кожній парафії проживало по декілька єврейських родин, які «страшно експлуатували селян у матеріальному відношенні», але у церковні справи не втручалися й не мали жодного морального впливу на селян. В окремих парафіях проживали римо-католики, але будучи віддаленими від костелів і ксьондзів, вони не лише не здійснювали жодного впливу на парафіян, а навпаки потрапляли під вплив православних і відвідували храми (Изь отчетов, 1906d, с. 227).

У своєму рапорті на ім'я єпископа Антонія священник Кам'яниця-Підлужської парафії Дубенського міського благочинного округу В. Бречкевич наголошував, що населення його парафії «складають переважно селяни-малороси», але також є поміщики, які володіють маєтками не менше ніж 200 десятин землі. Один із поміщиків був православним, а інші – римо-католиками. Не можна було «замовчувати той факт», що парафіяни більше довіряли поміщикам-полякам, ніж «російським православним». Таку ситуацію благочинний обґрунтовував тією обставиною, що поміщики-поляки уважніше ставилися до потреб місцевого населення, ніж православні. Вони, незважаючи на свою належність до римо-католицької церкви, «іноді роблять пожертви на користь місцевого православного храму», натомість православні були лише глядачами у «справі облаштування в парафії церковних шкіл і прикрашання місцевих храмів» (Из рапорта, 1906a, с. 66–67).

Щодо взаємовідносин між православними та римо-католиками, то досить цікава інформація знаходиться у звіті благочинного 3-го округу Дубенського повіту за 1904 р. У парафіях, де були римо-католицькі ксьондзи, взаємовідносини між ними і православним духовенством були напружені. Ксьондзи під будь-яким приводом намагалися не допускати шлюбів римо-католиків із православними, гальмуючи видачу передшлюбних свідоцтв, та стверджували, що подібні «шлюби неблагословенні у католицькій церкві, неугодні Богу». Натомість жителі «римо-католицького віросповідання жили з православним духовенством дружно» (Изь отчетов, 1906c, с. 175).

У рапорті про стан 4-го благочинного округу Рівненського повіту за 1905 р. увага акцентувалася на тому, що «найсерйознішим злом, з яким у минулому році довелося боротися – це католицька пропаганда серед сільського населення». Адже ставлення римо-католиків до православних після указу 17 квітня 1905 р. «Про укріплення начал віротерпимості» значно погіршилося, а діяльність православного кліру спрямовувалася на «огородження православної пастви від їхнього небажаного впливу». Щодо ставлення православних до римо-католицької віри, то до оголошення вищеназваного указу воно було більш «прихильним ніж зараз». До такої ситуації частково призвела діяльність ксьондзів, які насильно намагалися навертати православних у римо-католицьку віру. Коли мав відбутися змішаний шлюб, ксьондз «намагається будь-якими способами, навіть погрозами, схилити православних до переходу в латинство», а у випадну невдачі – ускладнював процедуру «видачі документів чи відмовляв у їх видачі» (Изь рапорта, 1906b, с. 245–246). Щодо особливих проявів релігійного життя, то благочинний акцентував увагу на більш свідомому несприйнятті римо-католицької віри, що досягалося завдяки енергійній діяльності православного духовенства. У зв'язку з цим римо-католицька пропаганда впродовж останніх місяців 1905 р. значно послабилася, не маючи сприятливого підґрунтя, через те, що самі селяни в обличчі «кращих своїх представників давали їй відсіч, називаючи поляків і євреїв першими і постійними заколотниками у державі» (Изь рапорта, 1906b, с. 245).

Щодо євреїв, які проживали в окрузі, то вони насамперед вступали з селянами «переважно в торгівельні взаємовідносини й страшно експлуатували простоту селян». В

економічному плані селяни перебували у повній залежності від євреїв, адже без їхнього посередництва неможливо було щось купити чи продати (Изь рапорта, 1906b, с. 245).

Натомість у Старокостянтинівському благочинному окрузі у 1905 р. активізували свою діяльність ксьондзи, які належали до ордену Капуцинів. Зокрема, завдяки діяльності ксьондза К. Трушковського у серпні 1905 р. родина селян Франкових перейшла у римо-католицьку віру. У жовтні 1905 р. він добивався викладати Закон Божий у місцевому двокласному училищі для учнів-католиків. Наглядач училища висунув вимогу, що навчання мало відбуватися лише російською мовою, згідно з міністерською програмою, на що ксьондз не погодився. Також К. Трушковським при костелах, за допомогою двох вчительок-польок, відкрито дві школи, навчання в яких велося польською мовою. Вони функціонували у жовтні 1905 – лютому 1906 рр. без жодного на це дозволу. Завдяки діяльності благочинного їх закрила поліція у лютому 1906 р. (Изь отчета, 1906, с. 278–280).

У першому благочинному окрузі Рівненського повіту протестантів у 1905 р. «було небагато», а православне духовенство поводилося з ними гідно й намагалося «впливати на них лагідними переконаннями». Іновірці та інославці «уживаються з православними мирно» й жодного негативного впливу з їхнього боку на православних помічено не було (Отчет, 1906, с. 110).

Тож, як свідчать рапорти та звіти благочинних, ситуація у сфері міжконфесійних взаємовідносин на Волині була неоднозначною. У ряді благочинних округів спостерігалося ускладнення міжконфесійних взаємовідносин. Одночасно з цим зазначалося, що окремі поміщики-поляки ставилися до потреб селян уважніше за російських поміщиків. Після Указу 17 квітня 1905 р. змінилася тональність рапортів благочинних. Значно більше уваги приділялося аналізу міжнаціональних та міжконфесійних взаємовідносин, що зумовлено активізацією діяльності ксьондзів. Однак у частині звітів простежується певна тенденційність, що знаходить свій вияв у тому, що всю вину за загострення міжконфесійних взаємовідносин православний клір перекладав винятково на протестантів та римо-католиків. Щодо євреїв, то наголошувалося, що селяни перебували від них у повній економічній залежності, що сприяло їх експлуатації. Однак у церковні справи євреї не втручалися.

Окрема увага у досліджуваних документах про діяльність православного кліру наприкінці XIX – на початку XX ст. приділялася відношенню парафіян до релігії, освіти та суспільно-політичній ситуації у регіоні. Так, у селі Підлужжя Дубенського благочинного округу селяни відкрили школу грамоти ще у 1895 р., але справи змінилися на краще лише тоді, коли на їхнє прохання та за погодженням із священником, вчителем призначили вихідця з «народу», який окрім навчання організував церковний хор. Натомість у с. Кам'яниці школу, незважаючи на клопотання громади, так і не було відкрито. Керівництво Єпархіальної училищної ради не знайшло можливим виділити 800 крб на будівництво шкільного приміщення (Изь рапорта, 1906a, с. 67).

Також благочинний 4-го округу Дубенського повіту акцентував увагу керівництва єпархії на необхідності терміново збудувати церкву у с. Вовковиї, в якому половину населення складали чехи, які рідко відвідували богослужіння, виправдовуючи це тим, що «молитися при давці селян вони були не в змозі». Православні чехи акцентували увагу й на тому, що їм гарантували будівництво храму державним коштом, а також виявляли готовність допомогти фінансово, але лише за умови «будівництва тільки кам'яного храму». Зверталася увага й на необхідність фінансового утримання священника у с. Вербче, у зв'язку з тим, що від парафії відділено с. Хрінники з церковною землею, а тому фінансовий стан цієї парафії значно погіршився (Изь отчетов, 1906a, с. 125).

Важливою рисою селян-парафіян Новоград-Волинського міського благочинного округу «була глибока релігійна налаштованість». Натомість міщани були менш старанними у молитвах, рідше відвідували церкву. Серед негативних рис частини парафіян округу відмічалося, що крім пияцтва, лихослів'я і неповаги до чужої власності, «останнім часом помітно посилилася неповага до батьків» (Изь отчетов, 1906b, с. 153).

Аналізуючи ситуацію у Володимир-Волинському повіті, благочинний першого округу акцентував увагу на тому, що твердість населення у вірі після оголошення Маніфесту 17 квітня 1905 р. не похитнулася, незважаючи на римо-католицьку пропаганду (Изь отчетов, 1906d, с. 228–229).

У Старокостянтинівському благочинному окрузі почали проглядатися такі негативні риси, як збільшення кількості байдужих до віри і розпоряджень православної церкви. Розтлінний дух із великих промислових центрів проникав також і в села через листівки та «через агітаторів, яких тепер безліч» ходило «під виглядом страйкарів різних професій». Деякий її успіх зумовлений тим, що агітатори намагалися тиснути на слабку сторону селян, обіцяючи віддати їм поміщицькі і навіть церковні землі. Вони також намагалися вселити недовіру до духовенства чи у «кращому випадку байдужість до віри» (Изь рапорта, 1906b, с. 245).

На початку ХХ ст. ситуація на Правобережній Україні для імперської влади та РПЦ значно ускладнилася, що певною мірою загрожувало імперським державним інтересам. Адже після надання політичних свобод відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. «віросповідання перестало служити перешкодою до заміщення посад у Південно-Західному краї, з'явилися поляки-слідчі, члени суду, прийняття присяги відбувається польською мовою». На практиці це означало посилення русифікаційних процесів у регіоні, а завдяки проросійськи налаштованим священнослужителям створено підґрунтя для діяльності чорносотенного Союзу російського народу (СНР) (Шип, 1995, с. 17).

Отже, як бачимо благочинні звертали увагу на ставлення парафіян до релігії, відзначали притаманні їм негативні риси. Окрема увага зверталася на наявність церковно-парафіяльних шкіл та їхню роль у житті парафії. Зазначалося, що в окремих округах зростала кількість осіб, що байдуже ставилася до віри та церковних настанов. Таку ситуацію обґрунтовували тим, що у селах з'явилися особи, які проводили революційну агітацію насамперед у тому, що необхідно розділити між селянами не лише поміщицькі землі, а також і церковні, одночасно з цим підбурюючи їх проти церкви.

Необхідно зауважити, що, враховуючи поліетнічний склад населення Волині, керівництво єпархією не лише за допомогою благочинних здійснювало нагляд за священниками, а й докладало значних зусиль щодо прийняття православ'я чеськими колоністами. Щодо німецьких аграрних колоністів, то вони були протестантами й через це священники РПЦ та імперська влада відносилися до них упереджено.

11–12 вересня 1906 р. священники Ф. Гейда та В. Зах відвідали с. Мізоч та навколишні села з метою здійснення місіонерської діяльності серед православних чеських колоністів. Висвітлюючи ситуацію, вони зазначили, що після оприлюднення Указу 17 квітня 1905 р. серед них спостерігалося «релігійне хвилювання», що зумовлено пропагандистською діяльністю ксьондзів. З цією метою до Мізоча прибув чех-ксьондз Мораван, який знав чеську мову. У результаті костел почали відвідувати чехи не лише з навколишніх сіл, а й приїжджали за 70–100 верст. Але багатьох очікувало розчарування, адже Мораван через декілька днів покинув Мізоч. Після видання Указу від 17 жовтня 1905 р. чехи-католики розпочали активну пропаганду римо-католицької віри серед своїх родичів, чого не робили раніше (Рапорт, 1906b, с. 526–528).

Щодо ситуації у с. Гільча, де проживало близько тисячі православних чехів, то частина з них прийняли православ'я примусово. Незадоволення викликало навчання у місцевій школі, в якій, на їхню думку, священник та вчителі не справлялися з своїми обов'язками, а також не володіли чеською мовою. Місцеві чехи неодноразово клопотали, щоб до них направили чеха-священника та замінили вчителя, але їхні клопотання не були задоволені. Через це, розуміючи, що після прийняття православ'я вони «все добре втратили», а всі обіцянки дані їм під час прийняття православ'я «виявилися мильною бульбашкою», охололи до церкви та жили спогадами про минулі часи. З метою виправлення ситуації пропонували призначити священником чеха, який «силою проповіді чеською мовою» міг би повернути віру, переводити та коментувати релігійні твори. Римо-католицьку віру прийняло лише дві особи, через це католицька пропаганда не мала успіху в Гільчі (Рапорт, 1906b, с. 528–530).

Характеризуючи ситуацію у середовищі православних чехів-колоністів, священник В. Зах у своєму рапорті у Волинську духовну консисторію констатував, що чекав на направлення його у чеську парафію, але всі вакантні посади священників у них були «зайняті російськими священниками, а їхня заміна вважалася незручною». Після прийняття чехами православ'я стало зрозумілим, що ними та їхніми питаннями на Волині ніхто не цікавився. А на ту обставину, що серед чехів спостерігався занепад релігійності, ніхто не звертав уваги. Адже до прийняття православної віри чехи виділялися набожністю й кожної неділі відвідували храми. Щодо місіонерів-чехів, то у регіоні був лише один, але він «займався винятково» католиками й протестантами. Аналізуючи ситуацію, він зазначав, що схилити їх до прийняття православної віри після заборони чеським ксьондзам проводити богослужіння було не важко, а ось як навчити їх «істинам православної віри, над цим потрібно замислитися й попрацювати» (Рапорт, 1906c, с. 628–632).

Священник с. Блудів Острозького повіту А. Лотоцький інформував, що у надрукованих документах про парафії з чеським населенням відсутня Блудівська парафія. Він повідомляв про приєднання чехів до православної церкви голову Чеського союзу на Волині о. М. Тарнавського ще у 1904 р. Загалом у Вищеназваному населеному пункті проживало 68 чехів, з яких 56 були православні й 12 залишалися римо-католиками (Рапорт, 1906a, с. 294–296).

Так, ситуація з православними чеськими колоністами на Волині була складною. Після прийняття ними православної віри значна частина з них взагалі не відвідувала храми. Прохання про призначення в їхні парафії чехів-священників залишалася без розгляду. А вирішенням їхніх питань щодо освіти, налагодження конструктивного діалогу та співпраці ніхто не займався, що в результаті призвело до «занепаду релігійності», чим намагалися скористатися римо-католики.

Висновки. Отже, як свідчить аналіз рапортів благочинних, у них висвітлювалися всі напрями діяльності православного духовенства на Волині. Важливим є те, що аналізувалися не лише позитивні сторони, а й також зверталася увага на різноманітні недоліки та упущення з боку парафіяльних священників. Окреме місце у досліджуваних документах займає висвітлення міжконфесійних взаємовідносин у регіоні. Хоча частина звітів і рапортів відзначаються певною тенденційністю, а вся вина перекладається на римо-католиків і протестантів, однак у них знаходиться значний обсяг важливої інформації про міжконфесійні взаємовідносини у поліетнічному волинському суспільстві. Ще однією важливою характеристикою різних груп тогочасного волинського суспільства було їхнє ставлення до релігії, що відображалося у рапортах благочинних.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам Державного архіву Рівненської області за сприяння у підготовці матеріалів статті.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Его Преосвященству (1906). Его Преосвященству, Преосвященнейшему Антонию, Епископу Волынскому и Житомирскому, Священно-Архимандриту Почаевской Свято-Успенской Лавры Благочиннаго монастырей, наместника Почаевской Лавры, Архимандрита Амвросия. *Волынския епархиальныя ведомости.* 8. 11 марта. 148–149.

Изь отчета (1906). Изь отчета о состоянии Старокостантиновскаго городскаго благочиннического округа за 1905 год. *Волынския епархиальныя ведомости.* 16. 1 июня. 278–280.

Изь отчетов (1906a). Изь отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости.* 7. 1 марта. 124–126.

Изь отчетов (1906b). Изь отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости.* 8. 11 марта. 149–154.

Изь отчетов (1906c). Изь отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости.* 9–10. 21 марта и 1 апреля. 175–178.

Изь отчетов (1906d). Изь отчетов оо. благочинных о состоянии вверенных им округов за 1904 год. *Волынския епархиальныя ведомости.* 13. 1 мая. 223–229.

Изь рапорта (1906a). Из рапорта священника Каменице-Подлужскаго прихода, Дубенскаго уезда, городского благочиннического округа Василия Бречкевича, на имя Преосвященнейшего Антония, Епископа Волынскаго и Житомирскаго. *Волынския епархиальныя ведомости.* 3. 21 января. 66–69.

Изь рапорта (1906b). Изь рапорта благочиннаго 4-го округа Ровенскаго уезда о состоянии округа за 1905 год. *Волынския епархиальныя ведомости.*. 14. 11 мая. 244–247.

Кошель, О. М. (2022). *Духовенство Правобережної України в національно-культурному і духовно-освітньому відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.).* Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 584 с.

Мельничук, О., Цецик, Я., & Олексін, Ю. (2023). Роль православного духовенства в формуванні мережі осередків чорносотенців на Волині на початку XX ст. *Сторінки історії*, 57, 159–175. https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294435.

Отчеть (1906). Отчеть по первому округу, Ровенскаго уезда, благочиннаго протоиерея Андроника Теодоровича, за 1905 год. *Волынския епархиальныя ведомости.* 6. 21 февраля. 106–113.

Рапорт (1906a). Рапорт священника села Блудова, Острожскаго уезда Анания Лотоцкаго на имя Преосвященнейшего Арсения Епископа Владимиро-Волынскаго. *Волынския епархиальныя ведомости.* 17. 11 июня 1906. 294–296.

Рапорт (1906b). Рапорт священников с. Квасилова Ровенскаго уезда, Федора Гейды и с. Дидычь, Дубенскаго уезда, Владимира Заха, на имя Высокопреосвященнешаго Антония, Архиепископа Волынскаго и Житомирскаго, от 21 сентября за № 42. *Волынския епархиальныя ведомости.* 30. 21 октября. 526–537.

Рапорт (1906c). Рапорт Священника села Дидычь, Дубенскаго уезда, Владимира Заха о чехахь на Волыни. *Волынския епархиальныя ведомости.* 35. 11 декабря. 628–633.

Тацієнко, В. С. (2017a). Дозвілля парафіяльного православного духовенства в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київської єпархії). *Уманська старовина. 3. 94–99.*

Тацієнко, В. (2017b). Плата за треби як джерело прибутку православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2. 104–108.*

Хитровська, Ю. В. (2017). Громадська думка щодо становища РПЦ та вплив православного духовенства на народні маси на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (крізь призму публікацій у православній пресі). *Сторінки історії. 45. 19–28.*

Шип, Н. А. (1995). *Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.)*. К. 66 с.

References:

From the report (1906). From the report on the state of the Starokostiantinovsky city deanery district for 1905. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti.* 16. 1 iyunya. 278–280. [in Russian].

From the report (1906a). From the report of the priest of the Kamenice-Podluzhsky parish, Dubensk district, city deanery district, Vasily Brechkevich, addressed to His Grace Anthony, Bishop of Volyn and Zhitomir. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 3. 21 yanvarya. 66–69. [in Russian].

From the report (1906b). Bpm report of the dean of the 4th district of Rivne county on the state of the district in 1905. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 14. 11 maya. 244–247. [in Russian].

From the reports (1906a). From the reports of deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 7. 1 marta. 124–126. [in Russian].

From the reports (1906b). From the reports of deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 7. 11 marta. 124–126. [in Russian].

From the reports (1906d). From the reports of deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 13. 1 maya. 223–229. [in Russian].

From the reports (1906c). From the reports of the deans on the state of the districts entrusted to them for 1904. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 9–10. 21 marta i 1 aprelya. 175–178. [in Russian].

Khitrovska, Y. V. (2017). Gromadska Duma for the establishment of the Russian Orthodox Church and the influx of the Orthodox clergy into the masses of the Right Bank of Ukraine from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century. (through the prism of publication in the Orthodox press). *Storinky istorii. 45.* 19–28. [in Ukrainian].

Koshel, O. M. (2022). The clergy of Right Bank Ukraine in the national-cultural and spiritual-light revival (the other half of the 19th century – the beginning of the 20th century). Kam'yanec-Podilskij: TOV «Drukarnya «Ruta», 584. [in Ukrainian].

Melnychuk O., Tsetsyk Ю., & Oleksin, Y. (2023). The Role of the Orthodox Clergy in the Formation of the Network of Black Hundred Centers in Volyn in the Early 20th Century. *History Pages,* 57, 159–175. [in Ukrainian] https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294435.

Report (1906). Report for the first district, Rivne district, dean Archpriest Andronik Teodorovich, for 1905. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 6. 21 fevralya. 106–113. [in Russian].

Report (1906a). Report of the priest of the village of Bludovo, Ostrozh district, Ananiy Lototsky, addressed to His Grace Arseny, Bishop of Vladimir-Volynsk. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 17. 11 iyunya 1906. 294–296. [in Russian].

Report (1906b). Report of the priests of the village of Kvasilovo, Rivne district, Fedor Geida, and the village of Didych, Dubensk district, Vladimir Zakh, addressed to His Eminence Anthony, Archbishop of Volyn and Zhitomir, dated September 21, N. 42. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 30. 21 oktyabrya. 526–537. [in Russian].

Report (1906c). Report of the Priest of the village of Didych, Dubensky district, Vladimir Zakh about the Czechs in Volyn. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 35. 11 dekabrya. 628–633. [in Russian].

Ship, N. A. (1995). Church-Orthodox movement in Ukraine (late 20th century). K. 66. [in Ukrainian].

Tatsienko, V. (2017b). Payment for the demand for the income of the Orthodox parish clergy of the Kiev Diocese from the 19th century to the beginning of the 20th century. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia. 2.* 104–108. [in Ukrainian].

Tatsienko, V. S. (2017a). The allowance of the parafacial Orthodox clergy in the 19th century - at the beginning of the 20th century. (based on materials from the Kiev Diocese). *Umanska starovyna. 3.* 94–99. [in Ukrainian].

To His Grace (1906a). To His Grace, Most Reverend Anthony, Bishop of Volyn and Zhitomir, Holy Archimandrite of the Pochayiv Holy Dormition Lavra, Dean of the Monasteries, Abbot of the Pochayiv Lavra, Archimandrite Ambrose. *Volynskiya eparhialnyya vedomosti*. 8. 11 marta. 148–149. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 05.12.2025 Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2026